

*Тимів І. М., Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна*

ХРОНОЛОГІЯ ПЕРШИХ ТАТАРСЬКИХ І ТУРЕЦЬКИХ НАБІГІВ НА ЗЕМЛІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА У XV ст.

Розглянуто питання про хронологію та чисельність перших татарських і турецьких набігів на землі Руського воєводства у XV ст. та їх основні напрями. З'ясовано основні мотиви і наслідки нападів. Звернуто увагу на причини частих ворожих набігів. Розглянуто перебіг найважливіших збройних сутичок польських військ та гарнізонів українських міст із турецько-татарськими силами. Зазначено особливості військової тактики супротивників.

Головні підсумки дослідження такі: хронологія татарських і турецьких нападів на землі Руського воєводства досі ще не була предметом спеціального дослідження.

Метою татарських, а згодом і турецьких походів в українські землі був пошук і захоплення здобичі та ясиру для наступного продажу невільників з метою отримання прибутку.

Розглянутий нами фактографічний матеріал засвідчує часті ворожі напади. Лише за період з 1438 до 1498 року ординці вчинили 14 різних за своїм масштабом нападів на землі Руського воєводства, що свідчить про значну військову активність нападників. Сезонність вчинених набігів підтверджує той факт, що татари частіше нападали навесні і влітку. Вторгнення до Руського воєводства татари і турки робили частіше з Волозького і Кучманського шляху. Кінцевим стратегічним пунктом на цих шляхах був Львів.

Польська держава виявилася нездатною ефективно захищати підвладні їй українські території. Головну роль в обороні українських земель відіграло місцеве населення.

Нападники вміло використовували фактор внутріполітичної нестабільності та незахищеності кордонів Польського королівства. Важливий вплив на стан безпеки українських земель мав і геополітичний фактор.

Ключові слова: *напад, воєводство, джерела, хроніки, татари, турки, похід, збитки.*

И. Н. Тымив

Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина

К ВОПРОСУ О ХРОНОЛОГИИ ПЕРВЫХ ТАТАРСКИХ И ТУРЕЦКИХ НАБЕГОВ НА ЗЕМЛИ РУССКОГО ВОЕВОДСТВА В XV в.

Рассмотрено вопрос о хронологии и численности первых татарских и турецких набегов на земли Русского воєводства в XV в., их основные направления. Выяснены основные мотивы и следствия нападений. Обращено внимание на причины частых вражеских нападений. Рассмотрено ход важнейших вооруженных стычек польских войск и гарнизонов украинских городов с турецко-татарскими силами. Указано на особенности военной тактики противников.

Главные итоги исследования: хронология татарских и турецких набегов на земли Русского воєводства еще не была предметом специального исследования.

Целью татарских, а позже и турецких походов в украинские земли был поиск и захват добычи и ясыря для продажи и получения прибыли.

Рассмотренный нами фактографический материал свидетельствует о частых вражеских набегах. Только за период с 1438 до 1498 года ордынцами осуществлено 14 разных за своими масштабами набегов на земли Русского воєводства, что свидетельствует о значительной военной активности нападающих. Сезонность осуществленных набегов подтверждает тот факт, что татары чаще всего нападали весной и летом. Вторжение в Русское воєводство татари и турки совершали чаще с Волошского и Кучманского пути. Конечным стратегическим пунктом на этих путях был Львов.

Польское государство оказалось неспособным эффективно защищать подвладные ему украинские территории. Главную роль в обороне украинских земель играло местное население.

Нападавшие умело использовали фактор внутривполітической нестабильности и незащищенности границ Польского королевства. Важное влияние на состояние безопасности украинских земель имел и геополитический фактор.

Ключевые слова: *нападение, воєводство, источники, хроніки, татари, турки, поход, урон.*

Ivan Tymiv

Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine

TO THE QUESTION ABOUT CHRONOLOGY OF THE FIRST TATAR AND TURKISH RAIDS ON THE LANDS OF RUS VOIVODESHIP IN THE XV c.

This article is about chronology and strength of the first Tatar and Turkish raids on the lands of Rus voivodeship in the fifteenth century and their main directions. It is defined the main motives and consequences of these raids. The attention is payed to the reasons of frequent hostile raids. The course of the major armed collisions of the Polish troops

and garrisons of the Ukrainian cities with Turkish-Tatar forces is considered. The features of military tactics of opponents are marked.

The aim of research is an analysis of annalistic, chronicle and historiography sources about the first Tatar and Turkish raids on Ukrainian lands in XV century; determination of their initial date and chronologic sequence, closer definition of the reports given in historical literature about reasons and motives of frequent hostile invasions, periodicity of the Crimean and the Ottoman raids on Galychyna lands and their results.

The main results of research are: chronology of the Tatar and Turkish attacks on the lands of Rus province haven't been the subject of special research yet until now.

The aim of the Tatar and later the Turkish campaigns on Ukrainian lands there was a search and capture of booty and jasyr for the next sale of slaves with the aim of getting the profit.

The actual material proves about frequent hostile invasions. Only for the period from 1438 to 1498 the horde did 14 different by its dimensions attacks on the lands of the Russ province that testifies about considerable military activity of the invaders.

Seasonality of the perfect raids confirms that Tatars more often attacked in spring and in summer.

The invasion to Russ province the Tatars and rhe Turks made more often out of Walachian and Kuchman way. An eventual strategic point on these ways was Lviv.

The Polish state turned out incapable to protect effectively the Ukrainian territories which were under its power. A leading role in the defensive of Ukrainian lands played the local people.

The invaders skilfully used the factor of home policy instability and unprotectedness of borders of the Polish kingdom.

The important influence on the state of safety of Ukrainian lands had a geopolitical factor.

Keywords: raid, voivodship, sources, chronicles the Tatars, the Turkish, invasion, losses.

Зовнішньополітичне та економічне становище Речі Посполитої у 30-90-х роках XV ст. було доволі складним. Незважаючи на те що польська держава у той час була ще доволі могутньою, у неї були не менш могутні сусіди: Молдавське (Волоське) князівство на чолі із господарем і воєводою Стефаном (роки правління 1458-1504), Кримське ханство Гірей¹, за якими стояла Османська імперія, що захопила у Польської Корони Волощину, спрямовувала на її землі кримську орду і власні війська. За таких умов питання оборони кордонів польської держави набуло особливої гостроти. На з'їзді у Левочі 1493 р. польський король Ян I Ольбрахт (1492-1501) та чеський і угорський Владислав (1490-1526) обговорювали питання захисту держав від татар та вирішення волоського питання. Зокрема йшлося про введення на Поділля із Пруссії німецьких рицарів (план еп. Вальцероде 1463 р.) та план Філіпа Каллімаха Буонокорсі, що передбачав вигнання Стефана III і встановлення на молдавському престолі королевича Сигізмунда [29, с. 3].

Відповідно до цього плану з пропозицією усунення Стефана виступив Ольбрахт, який вважав Молдавського господаря ненадійним союзником. Однак Владислав не тільки відхилив цю пропозицію, але й зажадав від Ольбрахта не починати воєнну акцію проти османів за Кілію і на Белгород без домовленості зі Стефаном. Ця необережна пропозиція Ольбрахта мала негативні наслідки й стала однією з причин поразки його молдавського походу. Польському королю не вдалося залучити союзників, створити коаліцію проти османів, у результаті чого він опинився один перед об'єднаними силами молдаван, османів, татар і угорців. Послаблення Польщі спричинило активізацію ворожих їй сил. Походи османів і татар на територію Польщі й Литви у 1498 р. стали одним із наслідків поразки Яна Ольбрахта у Молдавії 1497 р. [21, с. 12, 13]. Ці та інші проблеми взаємовідносин Польщі з її сусідами стали предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених.

Першим на проблему турецьких і татарських набігів на українські землі у XV ст. звернув увагу польський дослідник Антоній Ролле, він же підрахував кількість таких набігів. За його спостереженнями, від 1433 до 1469 року татари здійснили десять набігів на українські й польські землі. Однак, це були переважно нападники Золотої Орди [53, с. 13].

---

¹ Правителями Кримського ханату були представники династії Гаджі Гірей (1456-1466), зокрема його спадкоємці Менглі Гірей (1468-1475); Лише два роки 1476 і 1477 ханський престол тимчасово займав ставленник Великої Орди – Джанібек. До нього і після ханами у Криму були Нур-Девлет Гірей (1475-1478) та знову Менглі Гірей (1478-1515) [Некрасов А. Возникновение и эволюция Крымского ханства в XV – XVI вв. // Отечественная история. – 1999. – № 2. – С. 50].

Працювали над питанням польсько-татарських та польсько-турецьких військових стосунків у XV ст. й українські історики В. Антонович [1], М. Грушевський [10], М. Володимирський-Буданов [9], Д. Зубрицький [13, 14], А. Кримський [17], С. Рудницький [29] та інші. Останній, спираючись на працю А. Ролле, зауважив, що *«від часів Менгли Герая починаються регулярні напади кримської татарви на руські землі польської корони. А від 1474 р. – набіги кримців і тривають близько три століття»* [29, с. 3]. Загалом С. Рудницький намагався проаналізувати організацію оборони українських земель у складі Польщі, з'ясувати причини й напрями ворожих вторгнень [29, с. 1-54]. М. Володимирський-Буданов досліджував вплив ординських набігів на процес заселення південних українських земель [9, с. 1-20]. Хронологію татарських і турецьких набігів на галицькі землі у формі літопису подав Д. Зубрицький [13, с. 323-420]. Загальнополітичний аспект проблеми висвітлювали М. Грушевський [10, с. 318-332] та А. Кримський [17, с. 124-186].

Хоча цієї проблеми торкалися як українські, так і польські дослідники, і у наш час хронологія перших татарських нападів на землі Руського воєводства, що почалися в 30-х роках XV ст., продовжує залишатися малодослідженою. Порівняльний аналіз польських хронік Бельських і Стрийковського щодо ворожих нападів зробив Я. Дзига [11, с. 83-102]. Напрями перших османських вторгнень на основі турецьких і польських джерел прослідкували В. Крот [19, с. 137-142] і Н. Раба [18, с. 101-110]. Військові та політичні чинники, перебіг і наслідки татарських нападів досліджували В. Панашенко [28, с. 115-132], О. Галенко [4, с. 52-68], Я. Кісь [15, с. 34-36], О. Мазур [24, с. 74-79], І. Тимів [31, с. 79-83] та ін. Питання фортифікації та організації оборони міст Руського і Белзького воєводств вивчали О. Мацюк [25] і Б. Омельчук [27, с. 15-23].

Цій же проблемі, але у польській історіографії XIX – XX ст., були присвячені археографічні видання К. Пуласького [50], Абрагамовича [33], К. Риму та [48]. Напади татар і турків на окремі землі Руського воєводства простежили у своїх працях А. Вінаж [59], О. Гурка [39] та Зд. Спіральський [54]. Питаннями оборони краю від ворожих набігів у XV ст. займався Л. Колянковський [41], а загальну картину польсько-татарських взаємин у XV – XVIII ст. проаналізував сучасний польський дослідник Л. Підгородецький [51].

Якщо окреслений часовий проміжок 1438-1498 рр., наповнений ординськими набігами, залишився майже цілком поза увагою дослідників (за винятком С. Рудницького, Я. Дзири та О. Галенка), то події останніх років XV ст. значно краще вивчені істориками України і Польщі.

Однак географічні межі наукових досліджень згаданих авторів сягали здебільшого України й Польщі в цілому, а регіон, що складав Руське воєводство (Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмска земля), спеціально не досліджувався. Тому обсяг фактичного матеріалу, що стосується хронології ворожих нападів на ці землі, є незначним, лаконічним і фрагментарним за своїм характером (за винятком розвідок Я. Дзири і В. Крот) і потребує додаткового вивчення й узагальнення.

Основними джерелами нашого дослідження були польські хроніки та Львівський літопис, складений невдовзі після описуваних у ньому подій (1498-1649). Цей літопис з огляду на його наближеність до описуваних подій, має значення першорядного джерела для вивчення піднятої проблеми. Важливі відомості про вторгнення татар і турків подають хроніки Я. Длугоша (1415-1480) [40], Б. Ваповського (1450-1535) [54], М. Бельського (1495-1575) [44], М. Кромера (1512-1589) [46], М. Стрийковського (1547-1582) [45] та ін. Суттєві уточнення дають змогу зробити й сучасні дослідження українських та польських вчених.

Метою цієї історичної розвідки є встановлення початкової дати та хронологічної послідовності перших ординських і османських набігів на землі Руського воєводства у XV ст.; аналіз поданих в історичній літературі повідомлень про періодичність набігів на галицькі землі та їхні наслідки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1438-1498 роки і включають події від першого татарського нападу до першого великого вторгнення турків у галицькі землі.

Ключовими поняттями розвідки є «татарські набіги» й «татаро-турецькі напади», а не «турецько-татарські». Хоча в літературі зустрічаються обидва словосполучення, проте перше більше відповідає історичній дійсності. Оскільки татари почали нападати на українські галицькі землі ще задовго до того, як стали васалами Порти, до того ж кількість цих нападів була значно більшою, ніж османських, а головне – татарські наїзди, в основному, і були самовільними, тобто відбувалися, зазвичай, без згоди хана й султана. Про «турецько-татарські напади» йдеться тоді, коли татари, як васали Порти, виступали у складі турецької армії у військові походи, під час яких здійснювали наїзди на українські міста і села за здобиччю.

Татарські напади – одне з найбільших і найтриваліших бід у історії краю і всієї України, адже цілком ординських чамбулів були такі давні регіони України, як Поділля, Волинь, Червона Русь (більша частина останньої входила до Руського воєводства). Найчастіше ординці нападали саме на ці землі. Так, у період із 1438 по 1457 рік татари сім разів нападали на Південну Русь [47, с. 36]. Виходить, що упродовж 19-ти літ напади відбувалися в середньому майже три рази на рік. За підрахунками Анатолія Валявендера, з 1450 по 1586 роки відбулося 84 напади татар на Польщу, а разом із двома турецькими – 86 [56, с. 63]. Загалом на Україну ж лише за 1450-1556 роки кримські орди вчинили 86 великих грабіжницьких нападів [7, с. 10]. Наведені цифри не дають змоги виокремити кількість нападів на Руське воєводство, але переконливо засвідчують про численні ворожі набіги вже у XV – XVI ст.

Ближчими до зазначеної території є дані Л. Колянковського, за якими від 1480 до 1520 року терени Русі Коронної (воєводства Подільське, Руське, Белзьке) майже щорічно спустошувалися татарами, котрі за цей період вчинили більше 20 великих нападів [41, с. 467]. *«На цей проміжок часу припадають чотири роки: 1483-1486, впродовж яких не було жодного нападу татар»*, – стверджує Л. Підгородецький [51, с. 32]. Для Галицької землі повторні руйнівні напади орди були уже звичним явищем. Так, у XV на початку XVI ст. на Прикарпатті було знищено 33 населені пункти, деякі з них спустошувались по кілька разів: Снятин – 10 разів, Коломия – 8, Тисмениця – 6, Войнилів – 5, Калуш – 4, Рогатин – 3 [8, с. 25].

Наведені вище статистичні матеріали дають підставу стверджувати про доволі інтенсивний характер татарських нападів та охоплення ними значних територій України й Галицької Русі.

Успішність переважної більшості татарських набігів була зумовлена *«недостатньою обороною краю від степових чамбулів»* [43, с. 280]. Не чисельне і нерегулярне наймане військо було залежне від скупих податкових ухвал. А намагання короля поставити на захист кордонів платне військо зустріло опір шляхти. До того ж, слабким місцем оборони краю був «регіональний сепаратизм» [56, с. 67]. Єдиного командування військовими силами Литви і Польщі не існувало. Проти нападів кримських феодалів виступали здебільшого розрізнені місцеві військові загони [28, с. 115].

Низька боєдатність війська призвела до страшної поразки польських загонів на Поділлі у 1438 році. Це військо під командуванням подільського воєводи, галицького каштеляна Михайла Бучацького, було оточено внаслідок удару татар із тилу. В бою загинув сам воєвода і кілька тисяч шляхти. За свідченнями Яна Длугоша, татари влаштували пастку полякам, зайнявши позиції за межами болотистої місцевості. Розпочавши стрімкий наступ, польське військо враз загрузло в болоті і було знищено. Висвітлюючи перебіг подій 1438 року, Ян Длугош характеризує це бойове зіткнення як першу велику битву з татарами, місця якої не вказує, лише зауважує, що *«то була велика поразка поляків, під час якої загинуло кільканадцять тисяч шляхти, панів і лицарів. Татар охопило таке шаленство, що усіх поляків вони повбивали списами і нікого не брали у неволю»*.

Поразка на Поділлі (1438 р.) переконала нападників у слабкості польського війська і недосконалої оборонної системи Речі Посполитої, вона відкрила епоху систематичних нападів татар на Русь. Цим татарським нападом була охоплена і територія Руського

воєводства, про що переконливо засвідчують матеріали «Історії Польщі» Яна Длугоша, хронік Бартоломея Зіморовича (1597-1677) і Дениса Зубрицького (1777-1862) та інших авторів. У «Хроніці міста Львова» Б. Зіморович спостеріг, що *«1438 року татари брутально, наповнивши цілу Русь вбивствами й вогнем, поспішили на знищення найпрекраснішого міста (Львова. – І.Т.). Біля самих брам, незважаючи на опір змішаної громади, помстилися вогнем на хатинах, які знаходилися за мурами, їздили на конях довкола міських брам і, взаємно допомагаючи, намагалися перелізти через мури...»*. Денис Зубрицький у своїй «Хроніці міста Львова» теж повідомляє про битву, що відбулася того ж 1438 року *«між татарами і польсько-руськими військами, у якій наші зазнали поразки»*. Далі, посилаючись на Я. Длугоша, хроніст пише, що *«татари посунули на Львів. Почали облягати місто, але, не маючи для цього належної підготовки й через пізню пору, змушені відступити, попаливши передмістя»*. Про цей перший напад татар згадував у своїй «Хроніці Європейської Сарматії» й О. Гваньїні, який чомусь обмежує обшир татарського наїзду лише Поділлям. *«Тим часом (року 1438) татарський хан Шахмат (Сеїд – Ахмет Гірей) з великим військом прийшов до Подільських країв, де на озеристому місці розбив добре військо, завдав значної шкоди, набравши худоби і здобичі»* [39, с. 549; 12, с. 80-81; 46, с. 956; 34, с. 40-41; 43, с. 285, 6, с. 141]. У цій битві загинув і Подільський староста Михайло Бучацький. Однак про місце битви польський історик не залишив ніяких відомостей [13, с. 323]. Отже, 1438 рік, без сумніву, можна вважати початком татарських вторгнень на землі Руського воєводства.

Свідчення про наступний набіг татар на землі Руського воєводства знаходимо у Яна Длугоша, який у своїй праці зробив такий запис: *«У тому році (1442) татари напередодні Зелених свят (20 травня) вторглися великою ордою в Подільські, Руські землі і, не зустрічаючи жодного опору, сплюндрували їх аж до самого Львова»* [40, с. 631].

Повідомлення про наближення орди аж до Львова надibuємо у Б. Ваповського, хроніках М. Бельського і М. Кромера *«Татари, впавши до тієї землі, жорстоко спустошили її аж до Львова, кілька тисяч невільників забрали»* [58, с. 431], – писав Бернанд Ваповський. *«В Русі теж було доволі смутку, – каже Мартин Бельський, – оскільки татари аж біля Львова палили і людей багато набрали»* [44, с. 673-674]. У Мартина Кромера дізнаємось, що то були казанські татари: *«Цар московський, взявши собі татар казанських, несподівано до Литви вторгся. Поділля також і Русь аж до Львова спустошили...»* [46, с. 976].

На основі наведених вище фактів можна стверджувати, що саме 1438 і 1442 роки є початковими датами історії систематичних татарських нападів на землі Руського воєводства. Наші висновки про більш ранній період татарських рацій знаходять підтвердження і в дослідженнях сходознавця Олександра Галенка, який, спираючись на повідомлення іспанського мандрівника Перо Тафура, спостеріг, що татарські походи на українські землі за ясиром відомі ще від початку 30-х років XV ст. [5, с. 181-182]. Про це у свій час писав історик Денис Зубрицький, який справедливо зазначив початком відліку ординських нападів 1438 р.

Водночас у історичній літературі зустрічаються і значно пізніші датування, що пов'язано із певними лакунами у слов'янських джерелах. Найближче до встановлених ранніх відомостей, які, очевидно, теж не слід вважати остаточними, стоять А. Валявендер та І. Сварник. Вони називають 1450 р. часом першого фіксованого джерелами нападу на галицькі землі [56, с. 24; 30, с. 91]. Алан Фішер нагадує, що такий набіг стався 1468 року [38, с. 26]. Й. Енгель, О. Чоловський та Я. Кісь називають 1474 рік початковою датою ординських вторгнень [37, с. 39; 36, с. 2; 16, с. 32]. В. Панашенко вказує на 1479 рік [28, с. 115], а О. Бевзо стверджує, що саме 1498 рік є початком татарських нападів на Галицьку Русь і Поділля [3, с. 56].

Визначивши початкову дату татарських набігів на Руське воєводство, розглянемо дії польського війська проти татар у 1442 році та події, пов'язані з наступними нападами кримських татар. Отож, розповідаючи про опір, вчинений татарам, хроністи описують спробу Глинянського старости й орендаря тих маєтків Віндики, відбити захоплені ординцями ясир. *«Коли вони (татари. – І.Т.) з великою здобиччю поверталися, на них напав*

Віндика з невеликим загonom і розбив кілька відділів орди», – пише Ян Длугош і далі зазначає, що в сутичках загинула вся дружина Віндики і він сам, як хоробрий воїн, впав на полі бою [40, с. 549]. М. Бельський каже, що Віндика мав лише кілька сотень коней, тому був оточений і знищений більшістю татар [44, с. 674]. Причиною поразки Д. Зубрицький вважає беззахисність краю, оскільки ще в 1441 році великий військовий підрозділ на чолі з львівським воєводою і старостою Петром Одровонжем та новим Подільським воєводою Грицем Кирдієвичем вирушили до Угорщини на запрошення короля Владислава [13, с. 338].

У цей же час татарам було завдано нищівної поразки під Боднаровом [55, с. 29]. Під час бою значну частину бранців було звільнено, більшість яких врятувалися втечею [44, с. 674]. Ваповський додає, що невірники скориставшись метушнею, яка виникла під час сутички. *«В змішанні кілька громад невірників вирвалися з рук неприятеля» [58, с. 431].*

На жаль, кількості захопленого ясиру названі автори не вказують. Та й відомості про цей напад орди обмежуються лише наведеним епізодом. Загалом свідчення джерел про перші напади є часто досить стислими. Зокрема такими є повідомлення хронік про два наступні напади: 1443 і 1444 років. *«Татари, – писав М. Кромер про події 1443 року, – частими набігами Поділля і Русь, спустошили...» [46, с. 985].* Під назвою «Русь» треба мати на увазі Червону або Галицьку Русь, що включала терени Руського воєводства.

Щодо османського набігу 1444 року, то відомості про нього знаходимо у хроніках Б. Зіморовича та відомого дослідника Львова Дениса Зубрицького. Останній, вказуючи на збитки, спричинені нападом, писав: *«Кляшторик і каплиця того самого року (1444) була спалена турками, які цілу Русь і передмістя Львова спустошили» [60, с. 105].* Вторгнення турецьких військ на землі Руського воєводства стало можливим унаслідок поразки польських військ Владислава III у битві з турками під Варною у 1444 р.

Новий татарський напад на подільські і руські землі стався в 1450 році, коли польські війська перебували на Волощині. Скориставшись цією нагодою, татарський хан Садахмат (Хаджи-Девлет-Гірей 1441-1456 рр. – *І.Т.*) вторгся зі своїми ордами на Україну [11, с. 89-90]. *«Русь і Поділля наїхав і все жорстоко вогнем і мечем спустошив, до городка занесла його злобність. Велику здобич у невірниках і пожитку захоплено...» [57, с. 79].* Територіальний обшир цього нападу, за даними М. Бельського, охоплював галицькі землі аж до Белза, і всієї околиці Олеська. Проходив набіг в літню пору року [44, с. 711; 56, с. 2].

У 1452 році, цей же хан Садахмат знову вторгся на територію Руського воєводства і Поділля. *«Татари, знаючи про поразку руської шляхти в Молдавії, напали на Поділля і Русь, руйнуючи і спалюючи аж за Львів до Городка. Але поки наші зібралися, – писав М. Стрийковський, – татари з великим полоном пішли в орду» [45, с. 234].* Ваповський вважав, що напад стався *«через недбалість Михайла з Бучача, подільського старости, який мав тримати у степу чати для пильнування нападників» [57, с. 123].* Хоча загалом вина тут всієї шляхти, котра байдуже ставилася до захисту країни, збираючись на війну надто повільно. Беззахисність краю дозволила татарам повертатися для повторного грабежу: *«Повернувшись, – каже Бельський, – татари ще більшої шкоди завдавали, (...) і так було кілька разів у тому році» [44, т. 2, с. 720].* За Кромером, татари *«чотири рази вторгалися»,* а за даними Валявендера, ординці, *«повертаючись п'ять разів, змогли забрати великий ясир і здобич».* Цю подію зафіксував у своєму творі і хроніст Олександр Гваньїні: *«Року 1452 маса татар напала на Поділля й завдала великої шкоди в людях і худобі. Взяли Ров, де схопили Збігнева Рея з дружиною. Цього ж року в день св. Варфоломія татарський хан Шахмат знову завдав великої шкоди Русі; обертаючись у різні кінці, він захопив багатьох беззахисних людей...» [46, с. 1030; 56, с. 2; 6, с. 147].*

Успіхові татар сприяла і та обставина, що то був час жнив, і люди повиходили на працю. До того ж, як відомо, татари використовували навіть виїзди панів на сейми, щоб безкарно ганятися за здобиччю. А саме в цей час, проходили засідання Сірацького сейму [46, с. 1030; 56, с. 266].

Отже, нападниками був використаний зручний для нападу час, беззахисність території дала змогу здійснювати повторні набіги, що й забезпечило їм максимальний результат.

Однак кількість захопленого ясиру джерела не повідомляють, проте одностайно свідчать, що орда дійшла аж до Львова.

Не легшим виявився і наступний 1453 рік, коли *«татари, незважаючи на сувору зиму, напали на Польщу, землю Волинську аж до Олеська спустошили. Обтяжені здобиччю без найменшої перешкоди відійшли...»*, – пише хроніст Ваповський. Є також думка про те, що ординці тоді *«через Волинь і Галичину дійшли аж до Львова. Напад стався між 1-6 січня після спалення львівських передмість, татари з 9000-м полоном повернулися до своїх поселень»*. Про таку кількість полону повідомляють усі джерела. На думку Я. Дзири, це повідомлення про чисельність ясиру дає можливість хоча б приблизно встановити число людських жертв (не рахуючи вбитих) в результаті одного татарського набігу [58, с. 159; 30, с. 91; 56, с. 2; 44, т. 2, с. 721; 45, с. 235; 46, с. 1030; 11, с. 90].

Об'єктом нового ординського набігу в тому ж році стало галицьке Поділля (частина подільської території з м. Тереховля, що входила до Галицької землі – *I.T.*). На початку квітня 1453 року два війська татарських напали на Поділля і страшно спустошили ту землю аж до Тереховлі [57, с. 161]. Подільське військо напало на татар, коли вони вже поверталися. Під час нічного нападу на татарський табір військо Яна Лаца, Івана Острозького, Яна Лятичівського і Яна Збараського у двох сутичках під Тереховлею відбило весь ясир, повернуло захоплену здобич і знищило близько 300 татар. За даними Бельського і Кромера, напад стався перед Великоднем, а Стрийковський пише, що після Великодніх свят. У Гваньїні ця подія датована 1454 р. *«У цей же час, – зазначає хроніст, – оті татари воювали Руські землі. Проти них швидко вирушив Ян Лац з дому Помян, староста з Жуковця, з іншим зібраним рицарством. Лац розбив їхній перший загін, потім на світанку їхній кіш»* [44, т. 2, с. 721; 46, с. 1034; 6, с. 149].

Таким чином, у 1453 році територія воєводства зазнала двох спустошливих нападів орди, залишаючись майже беззахисною перед грізною навалою чужинців.

Згадка Д. Зубрицького про напад у 1455 не знаходить підтвердження в інших джерелах, а за своїм змістом відповідає подіям січневого набігу 1453 року, *«коли татари вторглися на Русь, вишир і вздовж край пустошачи, і передмістя львівське попалили»* [60, с. 104].

Шестирічний відносний спокій у воєводстві закінчився черговою навалою заволзьких татар на чолі з ханом Мам'яком. У 1469 році татари трьома ордами вторглися в Литву, Поділля і Волощину. Друга частина татарського війська рушила на галицьке Поділля, до Тереховлі. Але дізнавшись що поблизу є польське військо, повернулася, захопивши заледве 40 осіб. *«На Поділлі, – пише М. Бельський, – татари мало скористалися, а коли почули про військо наше під Тереховлею під командуванням Рафаїла Ярославського, старости львівського та Павла Ясінського, белзького і холмського старости, повернули назад»* [11, с. 90; 56, с. 27; 44, т. 2, с. 830]. Далі татари в тому році не пішли.

Наступний великий татарський напад був пов'язаний зі зміною позицій Криму щодо Польщі й Литви, що сталася в 70 році XV ст. Польський король Казимир (1447-1492) для боротьби з Москвою за золотоординську спадщину, уклав союз із Великою Ордою – ворогом Криму. Отож кримський хан Манглі Гірей I побачив у Москві свого союзника і під впливом московської політики й багатих дарунків почав агресію проти України. У межі воєводства, а саме у Сяноцьку землю, татари вторглися ще в 1471 році, але більш масштабний напад відбувся 1474 року. За даними Олени Мавриної, військо татар, очолюване третім сином Хаджи Гірея Хайдаром, здійснили набіг на Поділля і Верхню Валахію [30, с. 92; 59, с. 306; 23, с. 88].

Джерела засвідчують, що напад відбувся влітку, перед святом Івана, тобто до 7 липня, коли селяни і шляхта були зайняті польовими роботами. Це дозволило кримчакам захопити великий (100 тис.) ясир, (цифра, звичайно, перебільшена, але вказує на значне число невільників). Нападом була охоплена значна територія поблизу Кам'янця, Галича, Глинян, Дунаєва, Галогор, Збаража. Кількісний склад нападників джерела теж подають однозначно – 7 000 осіб. Лише у двох місцях, Поморянах і Дунаєві, ординцям було вчинено опір. У Поморянах оборонив свій замок рицар Швінка, а в Дунаєві – Львівський архієпископ Юрій

(Григорій) [44, т. 2, с. 855-856; 46, с. 1253; 45, с. 277; 56, с. 28, 52; 52, с. 12; 2, с. 99; 50, с. 206]. Ці містечка ординці так і не змогли захопити.

Отже, нападами 1469, 1471 і 1474 років були охоплені майже усі землі воєводства, крім Перемишльської землі. Характер нападів свідчить про те, що то були здебільшого грабіжницькі виправи за здобиччю і ясиром (1474). Напад 1469 р. мав скоріше розвідувальний характер. Кількість учасників набігу 1474 р. – 7 тис. воїнів вказує на середню величину татарського нападу, а період жнив – на його основну ціль – ясир, худобу та іншу здобич, що давало татарам додатковий прибуток та сприяло виживанню в умовах господарської кризи. Польський історик Анджей Морачевський, конкретизуючи обставини цього набігу, зазначав, що *«у листопаді 1474 року, ще перед походом до Шльонська, татарський відділ під командою Хайдура напав на Поділля і Русь, де біля Кам'яця, Галича, Глинян, і Дунаєва все на 100 миль вздовж і 40 миль уперек спустошив, безліч простого люду і шляхти обох статей в ясир забрав»* [49, с. 153].

У 1475 році Кримське ханство стало васалом Туреччини. Татари були зобов'язані до участі в усіх війнах Туреччини. Для Османської імперії Кримське ханство повинно було стати впливовим засобом тиску на Польщу й Московщину. *«Османи, – зауважує О. Галенко, – прагнули до того, аби зробити татар слухняним зряддям. Але цього недостатньо, щоб вважати кримські рації виключно політичною акцією Порти. Попри розбіжність з фактами, – пише далі історик, – політична мотивація кримських набігів та вбачання у Криму слухняного васала вже тривалий час домінує в російській, радянській та й українській історіографії. Вона коріниться в ідеї суперництва слов'янства з турецьким світом, що здається монолітним. Ця ідея втілювалася в образах то протистояння християнства ісламові, то боротьби лісу зі степом, то несумісності цивілізації та варварства тощо»* [50, с. 202; 30, с. 92; 4, с. 54].

Під впливом модних у XIX сторіччі орієнталістичних ідей перебував і дослідник історії Кримського ханства В. Смірнов, на що звернув увагу ще у середині XX ст. А. Новосельський. Аналізуючи творчий доробок сходознавця, А. Новосельський так показує бачення В. Смірновим мілітарного та соціально-психологічного впливу османів на кримських татар. *«Турки, – писав В. Смірнов, – намагалися створити з кримців розбійницьку кавалерію, готову кожної хвилини йти куди завгодно в напад»*. Як відомо, татарське військо завжди було доброю кіннотою і не було потреби там щось створювати. Важко сьогодні погодитися також із тезою дослідника стосовно того, що турки *«знищили в кримських татарах прагнення до мирного трудового життя і привчили їх жити за рахунок здобичі»* [26, с. 25]. Адже походи за ясиром і здобиччю татари здійснювали задовго до встановлення турецького васалітету над Кримським ханством (1438, 1442-1444, 1452), то й привчати їх до цього не було жодної потреби. Не витримує критики і твердження про вроджену войовничість татар, якою в добу романтизму історики намагалися пояснювати мотиви татарських набігів.

Про спільні турецько-татарські походи в українські землі можна вже говорити після 1475 року, коли Крим опинився під владою османів. Але татари все-таки намагаються виступати як окрема воєнна сила, принаймні до кінця XV ст. Зокрема досить відчутним був татарський напад у 1489 р. на Поділля і 1490 р. на Червону Русь. У М. Кромера ці події подані під 1488 роком. *«Поділля і Русь (...) вздовж і вишир татари пустошили»*, – писав хроніст. Напад стався в зимову пору, а великий сніг зупинив просування ординців. За свідченням М. Бельського, польські загони розгромили тоді татар, знищивши 9 000 їхніх воїнів. *«Перші походи татар, – зазначав С. Леп'явко, – викликали спроби спротиву з боку Польщі. Найяскравішим прикладом цього є переможний похід на Поділля королевича Яна Ольбрахта у 1489 році на Східне Поділля. Це був перший, але водночас і останній випадок, коли представник правлячої династії очолював виправу проти татар»* [46, с. 1005, 1306; 44, с. 288; 22, с. 147]. Треба зазначити, що під час цього походу з метою вигнання звідти татар, польське військо могло успішно просуватися у подільських степах лише завдяки тому, що його провідниками були місцеві козаки [18, с. 107].

Польський дослідник Валявендер вказує також 1490 рік як дату окремого нападу, що відбувся 25 грудня. «Татари, – пише історик, – виправились на Русь в кількості 9-10 тис. осіб і прийшли аж до околиці Холма, страшно спустошуючи ті райони краю і Волинь» [56, с. 29]. Під час повернення орди на татар напав львівський каштелян Микола із Ходча з Семеном Гольшанським. У битві неподалік місцевості Заслав'я 25 січня 1491 року польське військо розгромило нападників, знищивши 8 000 татар [56, с. 30]. Особливістю хронологічних відомостей про напад 1489 року є розбіжність у його датуванні. Якщо допустити, що у 1489 р. відбувся окремий татарський набіг, який охопив Поділля, то наступний напад татар, згідно наведених фактів, мав тривати з 25 грудня 1490 р. до 25 січня 1491 року.

Історичні джерела повідомляють про появу двадцятитисячної татарської кінноти сілістрійського паші Балі Бея Малкочоглу в середині травня 1498 р. біля Рогатина, Львова і Сянока, а наприкінці листопада 1498 р. поблизу Галича, Жидачева, Дрогобича, Самбора, Львова. Через Дністер турки переправились, використовуючи очерет, з якого сплели спеціальну доріжку і, постеливши її на воді, дісталися іншого берега. Саад-ед-дін пише, що «*турецько-татарське військо перебралося через Дністер (Турлу), зв'язавши човни*» [54, с. 50-51, 54; 32, с. 74-75]. Під час цього спільного походу лише турки вибрали з українських земель від 15 до 20 тисяч ясиру [54, с. 51]. У нападі брало участь військо волоського господаря Стефана, який прагнув помсти за наступ Яна Ольбрахта на Волощину 1497 р. Загальна чисельність об'єднаних військових сил вторгнення, за турецькими джерелами, складала 40 тис. воїнів. Турецький літописець Саад-ед-дін з цього приводу повідомляв: «*Балі-бей невдовзі зібрав сорокатисячне добре озброєне військо воїнів віри, приєднавши загони румульських радників, щоб провчити зухвалих недовірків*» (поляків, русинів (українців). – *I.T.*) [35, с. 42; 27, с. 21-22].

Всього, за підрахунками О. Мазура, від часу утворення Кримського ханства до кінця XV ст. на українські землі вчинено не менше 41 нападу, в тому числі 9 із них – на терени Руського воєводства [24, с. 77]. Зазначена статистика нападів не має великого розходження із нашими спостереженнями, за якими у 1438-1498 рр. на землі Руського воєводства було вчинено щонайменше 14 татарських і турецьких набігів у 1438, 1442-1444, 1450, 1452, 1453, 1469, 1471, 1474, 1489, 1490-1491, 1498 (два напади). Це при тому, що у джерелах, зокрема у літописах, знайшли відображення лише найбільші набіги ворожих загонів, а дрібні сутички з ними і прикордонні конфлікти часто залишалися поза увагою літописців [20, с. 103].

Значна кількість ворожих набігів свідчить про слабкість або, точніше, відсутність ефективної системи оборони краю. «*Головна проблема оборони, – на думку Сергія Леп'явка, – полягала навіть не в чисельності збройних сил, а в її належній організації. Важливо було мати систему швидкого реагування на татарські напади, яка б включала в себе розвідку, сторожову службу і ефективні мобілізаційні заходи. Прикладами такої організації для Речі Посполитої могли служити сусідня московська Україна і Військовий Кордон в Хорватії. Польська влада так і не змогла цього зробити. Це особливо дивно, оскільки термін збору татарської орди сягав чотирьох місяців, і про це знали всі, хто хотів*» [22, с. 151]. Тому весь тягар оборони рідних земель лягав на плечі селян, міщан та магнатських загонів. Саме ці сили несли сторожову службу, брали участь у бойових діях проти татар і турків у переслідуванні й вигнанні ворожих загонів. За умов постійної загрози нападу володіння зброєю селянами і міщанами прикордонних територій, стало загальною необхідністю [20, с. 104].

Докладніше події, пов'язані із спільними військовими походами турків і татар на українські галицькі землі у 1498 та 1499 роках розглядатимуться в окремій статті.

Підсумовуючи, можна стверджувати наступне:

Територія Руського воєводства на предмет татарських і турецьких нападів від другої третини XV ст. спеціально не досліджувалася ні українськими, ні польськими істориками.

Розглянутий нами фактографічний матеріал засвідчує, що в період з 1438 до 1498 року ординці вчинили 14 нападів на землі Руського воєводства, з яких 1 (1498) був найбільшим за

кількістю турецько-татарських військ (20-40 тис.), наступні 4 (1452, 1453, 1474, 1489) були середніми за кількістю учасників і охопленою територією, решта – дрібними.

Сезонність вчинених ординцями нападів свідчить про те, що частіше татари нападали весною і влітку, щоб застати селян під час польових робіт і захопити якомога більший ясир. Не бракувало їх і в зимову пору року.

Спрямованість нападів на Львів вказує на те, що свої вторгнення до Руського воєводства татари робили частіше з Волоського і Кучманського шляху. Кінцевим стратегічним пунктом на цих шляхах був Львів.

Прикордонні фортеці не мали належного військового забезпечення і боєздатних гарнізонів. Шляхетське ополчення було непридатне для ведення війни. Найманих військ було недостатньо (бл. 2-3 тис.) для захисту кордонів. Держава нездатна була захищатися від османських і татарських набігів. Головну роль в обороні українських земель відіграло місцеве населення.

Нападники вміло використовували фактор внутріполітичної нестабільності та незахищеності кордонів Польського королівства. Водночас спроби польського уряду і окремих воевод організувати оборону краю не відповідали масштабам наступальних дій татарських і турецьких військ. Тому жертвами стали всі українські землі аж до Перемишля. Зовнішня політика Польської Корони у ставленні до Криму була малоефективною.

Метою татарських, а згодом і турецьких походів в українські землі був пошук і захоплення здобичі та ясиру для наступного продажу невільників у Туреччину та країни Близького Сходу і Середземномор'я. Отже, економічний мотив нападів залишався пріоритетним.

Важливий вплив на стан безпеки українських земель мав і геополітичний фактор. Адже після перетворення Кримського ханату на васальну державу в складі Османської імперії (1475) розстановка сил в регіоні змінилась. Перевагу в боротьбі із литовсько-золотординською коаліцією здобула кримсько-московська коаліція, що сприяло занепаду Золотої Орди і зміцненню Московської держави, яка дарунками і дипломатичними засобами заохочувала і направляла кримських татар на українські землі. До того, у цей же час відбулася переорієнтація політики кримських ханів Гіреїв з Польської держави на Османську імперію, що спричинило зростання загрози південно-східним окраїнам Польського королівства, які зазнавали спустошливих набігів.

Таким чином, татарські напади були викликані змінами геополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї, поширенням османських володінь на пониззя Дністра й Дніпра підпорядкуванням Кримського ханства і Молдавського князівства, слабкістю оборони кордонів Речі Посполитої. Водночас правителі Кримського ханства розглядали контрольовані ними набіги кочовиків як засіб вирівнювання сил у Центральній і Східній Європі, допускав надмірного зміцнення Польщі й Московії.

Дослідження хронології кримськотатарських набігів на українські землі й нагромадження в ході пошуково-дослідницької роботи значної кількості нововиявлених джерел створює можливість для підготовки і видання збірника документів із зазначеної тематики.

Джерела та література

1. Антонович В. История Галицкой Руси (Літографовані лекції). – Київ, 1879-1880. – 296 с.
2. Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII в. – Саратов, 1961. – 272 с.
3. Бевзо О. Значення літопису і Острозького літописця як джерела з історії України періоду феодалізму / Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1970. – 198 с.
4. Галенко О. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – № 6. – С. 52-68.
5. Галенко О. Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Перо Тафура). – Україна в минулому. – Київ – Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 176-190.
6. Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упорядкував та переклав з польської о. Юрій Мицик. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1006 с.

7. Грабовецький В. Роксолана в історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 38 с.
8. Грабовецький В. Історія Калуша. З найдавніших часів до початку ХХ ст. – Дрогобич : Відродження, – 1997. – 224 с.
9. Володимирський-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV до Люблинской унии (1569) // Архив ЮЗР, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1890. – Том II. – 644 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 томах. 12 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 535 с. – (Репринтне видання).
11. Дзига Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII – XVI ст. за хроніками Бельських і Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – Київ, 1971. – Вип. 1. – С. 83-102.
12. Зіморевич Б. Потрійний Львів: Leopolis Triplex / Переклад з латинської Н. Царьова. – Львів : Центр Європи, 2002. – 224 с.
13. Зубрицький Д. Критико-историческая повесть временных лет Червонной или Галицкой Руси. – Москва, 1845. – 420 с.
14. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / Переклад з польської І. Сварника. – Львів : Центр Європи, 2002. – 640 с.
15. Кісь Я. Татарсько-турецьке лихоліття в XV – XVI ст. на Галицьких землях // Галицька земля: історія та сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 1100-річчю Галича. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 34-36.
16. Кісь Я. З історії татарських набігів на Прикарпаття в кінці XV – на початку XVII ст. // Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 30-35.
17. Кримський А. Історія Туреччини. – Київ – Львів, 1996. – 288 с.
18. Крот В., Рашба Н. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 1983. – № 5. – С. 101-110.
19. Крот В. Перші вторгнення османських військ на Україну в 1498 р. // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 137-142.
20. Крот В. Османсько-татарські напади на українські землі в останній чверті XV – на початку XVI ст. // Вісник Східноукраїнського університету ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – № 9. – С. 101-105.
21. Крот В. Османська експансія в Південно-Східній Європі та зовнішня політика Польщі в останній чверті XV на початку XVI ст.: Автореферат дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004. – 21 с.
22. Леп'явко С. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С. 147-153.
23. Мавріна О. С. До питання про обставини приходу до влади у Кримському ханаті хана Менглі-Гірея // IX Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції м. Київ, 1-2 червня 2005. – Київ, 2005. – С. 86-90.
24. Мазур О. Динаміка набігів орд кримських і османських феодалів на українські землі в другій половині XV – XVI ст. // Берестецькій битві – 340 років. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. – Рівне, 1991. – С. 76-79.
25. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 2005. – 192 с.
26. Новосельський А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – Москва – Ленинград, 1946. – 451 с.
27. Омельчук Б. Організація оборони міст Руського і Белзького воєводств на «татарських шляхах» у другій половині XV – XVI ст. // Мандрівець. – 2010. – № 1. – С. 15-23.
28. Панашенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. Збірник наукових праць. – К., 1990. – С. 115-132.
29. Рудницький С. Руські землі Польської Корони при кінці XV ст. Ворожі напади й організація оборони // Записки НТШ. – Львів, 1889. – Т. 31-32. – С. 1-54.
30. Сварник І. Крим і Україна // Історія України / Керівник авторського колективу Ю. Зайцев. – Львів, 1996. – 488 с.
31. Тимів І. Перші татарські напади на Галицькі землі // Обрії. – 2002. – № 2. – С. 79-83.
32. Туранли Ф. Історія Хотина за даними турецьких джерел // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали міжнародної наукової конференції (жовтень 2003). – Чернівці, 2003. – С. 74-75.
33. Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. – Т. 1. – Cz. 1: Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – Warszawa : Państwo we Wydawnictwo Naukowe. – 362 s.
34. Barącz S. Pamiatniki Buczackie. – Lwów, 1882. – 168 s.
35. Colectanea z dziopisów Tureckich. Rzeczy do historyi polskiej słożących z dodatkiem objaśnień potrzebnych uwag przez I. S. Sękowskiego. – Warszawa, 1824. – Т. 1. – 328 s.
36. Czołowski A. Polska a Tatarszczyzną Stan badań i dezydyraty / IV. Zjazd historyków polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925. – Т. 1. – S. 3-7.
37. Engel I. Geschichte der Ukraine und Cosaken. – Halle, 1796. – 492 s.

38. Fisher Alan. The Crimean Tatars. – Stanford. CA : Hoover Institution Press, 1978. – 259 p.
39. Górka O. Niznany żywot Bajezida II – źródło dla wyprawy czarmorskie i najazdów turków za Jana Olbrachta // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1938. – Rocz. 3. – S. 375-427.
40. Iana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich. Ksiąg dwanaście. – Kraków. – 1869. – Tom. IV. – Ks. XI-XII. – 712 s.
41. Kolankowski L. Obrona Rusi za Jasiellonów na przełomie XV i XVI wieku. / Z księgi Pamiętkowej ku czci Bolesława Orzechowicza. – Lwów, 1916. – S. 466-480.
42. Kolankowski L. Roty Koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 // Ziemia Czerwińska. – Lwów, 1935. – Rocz. 1. – S. 141–174.
43. Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach Jagiellonów // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1935. – Rocz. XLIX. – Zeszyt 1-2. – S. 279-300.
44. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Tom. I. – Ks. 1-3. – 699 s.; Tom. II. – 1790 s.
45. Kronika Polska, Litewska, Zmódzka i wszyskiej Rusi Macieja Strykowskiego. – Warszawa, 1846. – Tom II. – 572 s.
46. Kronika Marcina Kromera. – T. 2. – Warszawa, 1854. – 1064 s.
47. Król K. Tatarzy a Polska. – Warszawa, 1922. – 87 s.
48. Listy polskiej XVI wiku. / Pod red. K. Rymuta. Listy z lat 1525-1548. – Kraków, 1998. – T. 1. – 504 s.
49. Moraczewski A. Dzieje Rzeczpospolitej Polskiej z drugiej połowy XV wieku. – Poznań, 1846. – T. 3. – Ks. 13. – 322 s.
50. Podhorodecki L. Tatarzy. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – 404 s.
51. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV-XVIII w. – Warszawa, 1987. – 316 s.
52. Pułaski K. Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w. Stosunki z Mendli – Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469-1515) / Akta i Listy. – Warszawa, 1881. – T. I. – 451 s.
53. Rolle A. Zameczki podolskie na kresach multañskich. – Warszawa, 1880. – T. 1. – 308 s.
54. Spieralski Zd. Po klęsce bukowińskiej 1497 r. pierwsze najazdy turków na Polskę // Studia i materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1963. – T. IX. – S. 45-58.
55. Tatomir L. Slady króla Iana III. w kraju naszym. – Lwów, 1883. – 112 s.
56. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450-1587. – Cz. II: Zniszczenia wojenne i pożary. – Lwów, 1935. – 299 s.
57. Wapowski B. Dzieje Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od r. 1380 do 1535. – T. 2. – Wilno, 1847. – 518 s.
58. Wapowski B. Dzieje Korony polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego od r. 1380 do 1535. – T. 3. – Wilno, 1848. – 511 s.
59. Winarz A. Ziemia Sanocka w latach 1463-1552 // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1896. – Rocz. X. – Zeszyt 2. – S. 286-306.
60. Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – 635 s.

Рецензенти: Верменич Я. В., д.і.н., проф.

Тригуб П. М., д.і.н., проф.